

cultuurhistorische verkenning
klooster nazareth | gemert

coen eggen | januari 2012

objectgegevens

Het klooster Nazareth aan het Binderseind in Gemert (5421 CJ) omvat de huisnummers 32 tot en met 48, gelegen op het kadastrale perceel Gemeente Gemert-Bakel, sectie M, no. 4824. Van het complex is alleen de kapel een rijksmonument, met no. 16048.

De daarbij horende redengevende omschrijving, opgemaakt in 1968, luidt: Kapel in Waterstaatstijl van het klooster Nazareth, gebouwd in 1856 en nog in oorspronkelijke staat.

kadastrale situatie:

inleiding

In het centrum van Gemert ligt sinds 1848, aan het Binderseind, het klooster Nazareth. Een van de wezenlijke onderdelen van het Gemerts religieus erfgoedbestand. Met de St. Janskerk en het bijbehorende kerkhof, het kasteel annex voormalig klooster, de pastorie met tuin, de Latijnse school annex klein seminarie en het parochiehuis, de Gerarduskerk uit de periode van de wederopbouw, de fameuze 'keskes', bescheiden kapelletjes waarvan er twee in Gemert staan en zeven op de weg naar het bedevaartsoord Handel - met zijn sublieme processiepark- vormt het Franciscanessenklooster dat bestand.

De vestiging van de zusters Franciscanessen is inmiddels door de orde verlaten. Het gebouwencomplex is in handen van de gemeente, die de gebouwen en de bijbehorende tuin een nieuwe bestemming wil geven.

Om inzicht te krijgen in de monumentale waarden van de diverse bouwdelen en de consequenties daarvan voor de eventuele planontwikkeling is in 2000 door Johan van den Eijnde / bureau R-kwadraat, gelieerd aan het Monumentenhuis Brabant een bouwhistorische verkenning uitgevoerd. Dat rapport wordt hierna geciteerd met 'vdE'.

In de periode sindsdien is de boerderij, Binderseind 38-46 verbouwd tot woningen. Het linker deel van het klooster, op de hoek met het steegje naar de schoolgebouwen, is tijdelijk geschikt gemaakt als kantooreenheid, terwijl de voormalige rectorwoning eveneens in gebruik is als kantoor. De school is in gebruik bij kunstenaars die er hun atelier hebben terwijl de rest al dan niet tijdelijke gebruikers heeft, maar voor een deel ook leeg ligt.

Omdat de plannen voor het complex en de tuin inmiddels in een meer definitief stadium verkeren is de voorliggende actualisering van het eerdere rapport opgesteld. De tekst van het oorspronkelijke rapport wordt hier niet herhaald noch herschreven, maar is bij de voorliggende actualisering het uitgangspunt geweest.

Waar nodig worden aanvullingen of verbeteringen gegeven, terwijl tegelijkertijd gekeken is naar de belevingswaarde van de diverse onderdelen, mede omdat die een rol spelen in de maatschappelijke discussie rondom de herbestemming.

luchtfoto 1995-2000

In het afgelopen decennium is in de wereld van de zorg voor monumenten een kentering waarneembaar waarbij de aandacht voor gebouwen sec verbreed is naar die gebouwen in hun fysieke milieu, dat op zijn beurt weer onderdeel is van stad of dorp en daarmee medebepalend is voor een gevoel van herkenbaarheid, waaraan een eigen identiteit gekoppeld is. In het algemeen is er al langer een tendens te bespeuren waarbij de schaalvergroting die op allerlei bestuursniveau's, van gemeentelijk tot Europees, optreedt, leidt tot een tegenreactie in de vorm van een heroriëntatie op de eigen gemeenschap. Heemkunde- en historische kringen schieten als paddestoelen uit de grond, met in hun kielzog een steeds verdere groei van musea en oudheidkamers en een stroom aan publicaties. Het is ook het kenmerk van onzekere tijden, waarin houvast gezocht en gevonden wordt in vertrouwde structuren en gebouwen.

Een klooster als Nazareth is een sprekend voorbeeld van een lokaal ijkpunt dat niet alleen fungeert als 'lieu de mémoire', plek van herinnering, maar waarbij ook het andere sinds ruim tien jaar gemunte begrip 'genius loci', dus de geest van de plek, een belangrijke rol speelt.

Als plek van herinnering is het klooster vanwege de rol die de zusters speelden in de gemeenschap, te beginnen met het geven van onderwijs, onderdeel van het collectieve geheugen, maar ook van menig particulier gedachtegoed. Denk, om een enkel voorbeeld te geven, aan de mevrouw wier tante, die in het klooster zat, begraven ligt op het eigen kerkhofje. De herinnering aan bezoeken aan die tante zijn onderdeel van de familiegeschiedenis.

De geest van de plek is in de gebouwen en in de aansluitende omgeving verankerd door de zusters zelf: er is gewerkt en gebeden, er is gebouwd en gesloopt, er is ingericht en heringericht, en vaak ging dat in samenspel met de gemeenschap van Gemert. Een aardig tastbaar relict dat, om ook hier een enkel voorbeeld te geven, bewaard bleef is het uiterst sobere slaapkamertje in de kloostervleugel aan de straat, met een deur die bespannen is met jute.

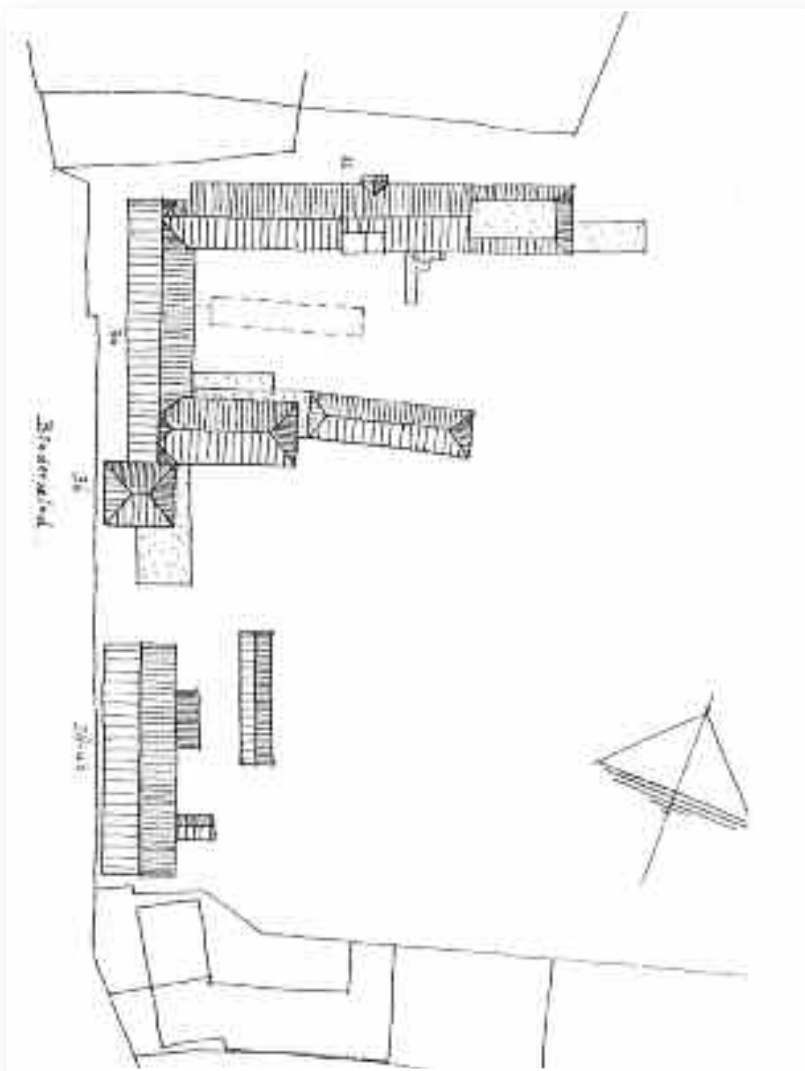
Daarmee is meteen aangegeven dat deze rapportage verder gaat dan de eerdere, en ook een iets ander accent heeft.

binderseind rond 1925

Voor de overzichtelijkheid worden de onderscheiden massa's in eerste instantie apart behandeld, voor zover dat mogelijk is gezien de gebouwelijke verwevenheid die her en der optreedt. De tuin is in het voorliggende stuk bekeken in relatie tot het complex, waarbij meer dan alleen de tuinmuur beschreven wordt.

plattegrond gebouwen

straataanzicht nu

het klooster, de voormalige woning borret

Toen de Franciscanessen zich in 1848 in Gemert vestigden betrokken ze de woning van de gegoede familie Borret. De meningen over het beeld van die woning verschillen, maar afgaand op de bouwsporen is dat een huis geweest met zeven raamassen, bestaande uit een onderkelderde begane grond met een verdieping en daarboven een kapruimte.

De basis van die woning is een huis uit de tweede helft van de 17de eeuw. Daarvan resteren een deel van de kelder aan de rechter kant, belangrijke delen van de topgevels met hun vlechtingen en de bovenste helft van de kapspanten.

Dat 17de eeuwse huis had naar alle waarschijnlijkheid een vrij hoge begane grond en een hoge kapruimte met een hoge borstwering en een voor die tijd gebruikelijk steil dak, vanwege de dekking met riet of stro. Dergelijke panden waren, en zijn deels nog, te vinden in grote delen van de Kempen, zoals o.m. blijkt uit de publicatie 'Het dorpswoonhuis in de Kempen' van Dr. H.Ruhe.

Eind 18de eeuw, onder de familie De la Court, of mogelijk door de daarop volgende bewoner-eigenaar, werd het pand dat de kern van het klooster vormde, ingrijpend verbouwd, getuige de dan ontstane nieuwe gevel langs de straat die twee bouwlagen laat zien, en twee ingangen, en de sterk gewijzigde kap. Voor beide initiatiefnemers zijn gronden aan te voeren om het oude pand te verbouwen. Daarbij inbegrepen de haakse vleugel zoals die op een kadasterkaart uit 1818, of later, te zien is. Of ook die vleugel verbouwd werd door die nieuwe eigenaren is niet meer na te gaan.

oerkadasterkaart, 1818

De bij de kadastrale deelkaarten horende verzamelkaart van Gemert vermeldt dat het gebied is opgenomen en verwerkt in kaarten in 1818. De situatie die op de deelkaart staat is dus eveneens uit dat jaar, aangezien er geen aanwijzingen zijn dat de deelkaart nadien opnieuw getekend is. Daarmee vervalt de eerdere datering in 1832.

'vdE' spreekt met betrekking tot het aanzien van de achtergevel van de uitbreiding van het woonhuis, uit 1851, links van het bestaande huis, van een gevel met klezoortjes in de raamkanten, die voorheen kruiskozijnen bevatten. Aangezien het huis Borret schuiframen had zou dat kunnen betekenen dat die kruiskozijnen afkomstig zouden kunnen zijn uit de voor die nieuwbouw gesloopte oude haakse vleugel die dus op de kaart uit 1818 nog te zien is. De uitbreiding waar 'vdE' het over heeft is te dateren in 1851.

Terug naar het huis Borret.

De twee bouwlagen van het eind 18de eeuw verbouwde huis houden in dat er nieuwe vensters zijn gekomen. Of daarbij de oude gevels zijn blijven bestaan kan blijken als licht destructief onderzoek gepleegd wordt. Een belangrijk hulpmiddel bij die eventuele vaststelling is de in de 17de eeuw gebruikte baksteen; een geelbakkende steen van kalkhoudende leem met een grove structuur, die mede bepaald wordt door bijmenging van gemalen rode baksteen. Een voor de streek niet ongebruikelijke baksteensoort. In de 17de eeuwse topgevel aan de zuidkant zijn die stenen duidelijk te zien.

De daklijn van het 17de eeuwse pand, bepaald door de vlechtingen in het metselwerk, werd vanwege de komst van nieuwe vensters in de straatgevel gewijzigd. Dat had verder alles te maken met de nieuwe kap, die uitgevoerd werd in olmen, althans voor wat het nieuwe stuk betreft.

Op die eerste jukconstructie werd vervolgens een tweede gezet, direct afkomstig uit de 17de eeuwse kap. Daarbij werd wel de nokstijl ingekort, en de jukdebalken aan de kopse kanten deels afgezaagd. Daardoor ontstond een nieuwe kap die een flauwere helling had, en gedekt zal zijn met dakpannen. Er ontbreekt immers elk spoor van leidekking, te beginnen een beplanking van het dak.

In wezen was daarmee het aanzien van het pand bereikt zoals dat zich nog steeds voordoet. De enige maar wel ingrijpende wijziging bij de transformatie tot klooster was het opnieuw veranderen van de kap door te schuiven met de spanten: de huidige afstand tussen de spanten verschilt onderling sterk. Met

name het middendeel kent een onwaarschijnlijk grote overspanning. De mogelijke verklaring daarvoor ligt in de aanvankelijk in het huis Borret gerealiseerde kapel, die immers enige ruimte vroeg.

Aan de gecombineerde spanten is te zien dat de toognagels op enig moment zijn uitgeboord en vervangen door dikke ronde pennen. Er zijn her en der telmerken te vinden uit de beide fases waarin de kap tot stand kwam, maar nu zonder enige samenhang.

Ook dat duidt op een herschikking van de spanten.

Opmerkelijk is ten slotte dat de zuidelijke topgevel, waar later de rectorswoning tegenaan gebouwd werd, licht gepleisterd werd om zo de ophoging van de oude topgevel te maskeren. Het geheel werd in rode oker gesausd en voorzien van daarin met een voegspijker getrokken, witgeschilderde voegen.

De gevel kreeg een afdeklaag in de vorm van een rollaag die met de daklijn mee liep. Diezelfde laag is ook aan de tegenoverliggende gevel van de uitbreiding naar links te zien, hetgeen er op wijst dat die is aangebracht toen het dak gewijzigd werd bij de transformatie tot klooster, of kort daarna. De uitbreiding dateert immers maar van drie jaar later, zodat het ook kan zijn dat toen dezelfde oplossing opnieuw is toegepast.

Op oudere foto's is te zien dat het huis Borret, in tegenstelling tot de latere aanbouw links, gepleisterd was. Een beproefde methode om geschonden of gewijzigd metselwerk te camoufleren.

kloostergevel 1947

De steen in de voorgevel, die nu in de uitbreiding is opgenomen, wordt bij 'vdE' verkeerd weergegeven: er ontbreekt een 4, zodat er in werkelijkheid 1848 staat, en tussen de 18 en de 48 een kleine 8 en dito 5, te lezen als 8 mei. Daarmee is de eerste steenlegging dan wel de ingebruikname exact gedateerd.

Merkwaardig is wel dat de steen op een foto uit de jaren 30, voor de nieuwe gevel, in 1961, aan de straat werd gerealiseerd, te zien is tussen het eerste en tweede venster op verdiepingshoogte van de uitbreiding links. Dat zou kunnen betekenen dat die vleugel niet pas in 1851 maar al in 1848 is gebouwd, hoewel de archivalia dat tegenspreken. Een plausibeler verklaring zou kunnen zijn dat de steen aanvankelijk in de noordelijke topgevel van huis Borret was aangebracht en na de uitbreiding verplaatst is omdat die anders inpandig geraakt zou zijn.

De steen die echt hoort bij de uitbreiding in 1851 zit nu aan de achterzijde, in de sterk gewijzigde gevel van het huis Borret. Het is om meerdere redenen zonneklaar dat ook die verplaatst is. Overigens geldt dat voor hoegenaamd alle stenen met namen, initialen en jaartallen. De enige uitzondering is mogelijk de steen in de zijgevel van de kapel. Van de zeven in het complex aanwezige jaartalstenen zijn er zes zichtbaar. De zevende, in de noordelijke zijgevel van het washuis uit 1908, is verborgen in een aanbouw van na 2000, toen de gemeente het object kocht en er tijdelijk het gemeentehuis in huisvestte bij gelegenheid van een verbouwing van het bestaande raadhuis.

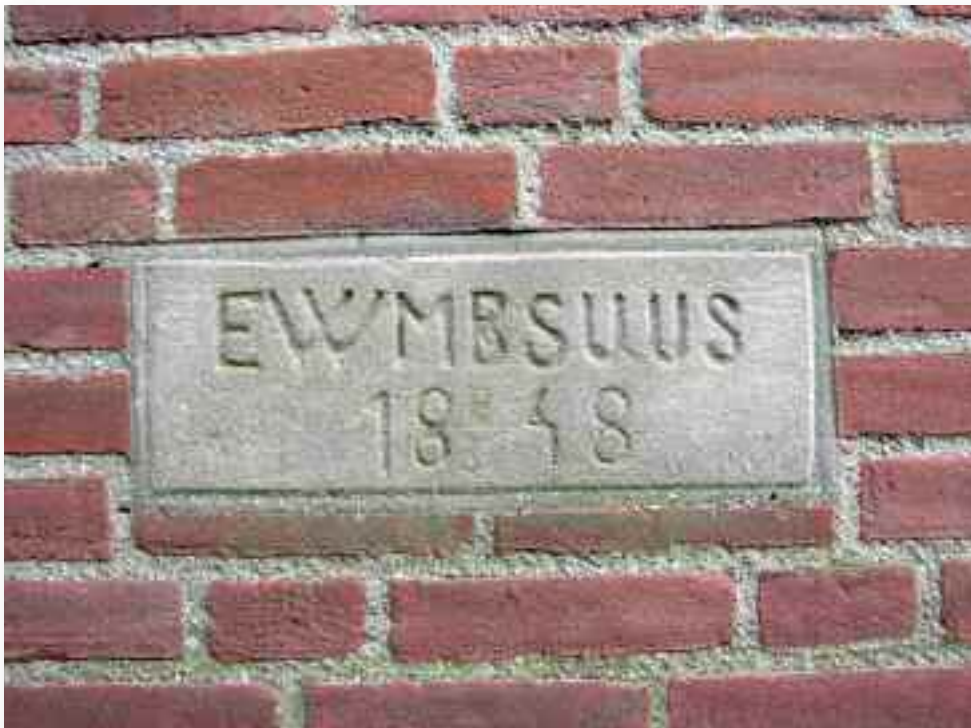
Daarmee zijn de belangrijkste constatering t.a.v. het pand Borret gedaan.

1. Straatbeeld van het klooster

2. De ingang van het klooster met in de nis het insigne van de orde van de Franciscanessen: een kruis met de lijdensattributen

3. De jaartalsteen met datum van het begin van het klooster

4. De zuidelijke topgevel van het klooster. De vlechting hoort bij de oorspronkelijk 17de eeuwse gevel. De rest is de ophoging van 1848. De rectorwoning staat er tegenaan gebouwd. Rechts de verbindingsmuur met de kapel

5. De binnenzijde van de topgevel. Het roodgeschilderde pleisterwerk hoort bij de ophoging van het huis Borret. Links de in 1881 op die gevel opgemetselde zijgevel van de rectorswoning

6. Op de zolder va het klooster is de oude, 17de eeuwse muur herkenbaar aan de vlechting, met daarop de ophoging uit 1848

7. Een doorbreking van die muur voor een leiding laat de kenmerkende, 17de eeuwse, geelbakkende steen zien waaruit het pand is opgetrokken

8. De sterk gewijzigde achtergevel van het huis Borret met links de kapel en rechts de uitbreiding uit 1851

9. De herplaatste jaartalsteen die hoort bij de uitbreiding zit nu in de achtergevel van het oorspronkelijke Borrethuis

10. Een fraai relict uit het huis Borret is de rond 2000 hergebruikte trappaal met aansluitende leuning. Omdat een trapleuning een associatie oproept met een slang is dat een voor de hand liggend thema. Het komt op meerdere plaatsen voor

11. De slangekop is niet alleen het logische sluitstuk van de leuning, maar fungeert vaak ook als kinderschrik: omdat de entree naar de kelder veelal onder de trap naar de verdieping lag en kinderen uit de kelder geweerd moesten worden, kon een dergelijke afschrikwekkende kop daar aan bijdragen

12. Een van de op de zolder bewaard gebleven cellen van de zusters

13. De deur heeft geen panelen
maar slechts een bespanning
met jute. Privacy bestond
hoegenaamd niet

14. Een van de hergebruikte kapspanten uit de 17de eeuw.
De moerbalk, beneden in beeld, hoort bij de verbouwing
rond 1800

15. Bij het wijzigen van de kap zijn de oorspronkelijke jukdebalken afgezaagd vanwege de nieuwe, minder steile helling van het dak

de uitbreiding van 1851

De al enkele keren genoemde aanbouw dateert uit 1851, en werd gerealiseerd omdat er dringend behoefte bestond aan een schoolgebouw en kamers voor intern geplaatste leerlingen. Het pand is door 'vdE' adequaat beschreven. Terecht wijst hij op de uiterst secuur uitgevoerde lassen in de gordingen van de kap, plus het nog steeds aanwezige deel van het dak van de uitbreiding ter plekke van de in 1881 haaks daarop gebouwde nieuwe schoolvleugel. De pannen zijn eenvoudig weggehaald, terwijl de constructie is blijven zitten. Daar is ook de noordgevel aan de binnenzijde te zien, met de aanhaking van de nieuwe vleugel. Ook aan de buitenzijde is het verder bouwen op de bestaande vleugel goed waarneembaar.

Opmerkelijk is de hoge kwaliteit van de baksteen in die gevel. De strengpers voor het machinaal vervaardigen van bakstenen moest nog uitgevonden worden. Dus was er sprake van handvormsteen. Dat betekent dat het klooster kon rekenen op welgestelde 'sponsors'.

Het aanzien van deze vleugel is bij het maken van de nieuwe voorgevel voor het klooster, in 1961, sterk gewijzigd. Het gedenksteentje uit 1848 is toen herplaatst en zit nu laag in de gevel, naast de deur in dat deel van het klooster.

16. De eveneens sterk gewijzigde achtergevel van de uitbreiding uit 1851

17. De noordgevel laat behalve ettelijke gewijzigde vensters ook de ophoging van de oorspronkelijke gevel zien t.g.v. de bouw van de aanpalende school in 1881

18. Opmerkelijk is in het algemeen het gebruik van relatief dure materialen voor de uitbouw, maar ook het vroege gebruik van industrieel verwerkt hout voor de kap

19. Die kap is bij de aanhaking van de school, in 1881, blijven zitten. Alleen de dakpannen zijn verwijderd

20. In contrast met het gebruikte timmerhout staat het gebruik van dergelijke lassen en toognagels, die weer teruggrijpen op een eeuwenoude timmertraditie

terug naar het kloostergedeelte: de kapel

Wat hiervoor gezegd is ten aanzien van de dakconstructie van de uitbreiding uit 1851 geldt ook voor het dak van het huis Borret, op de plaats waar de kapelvleugel er haaks op aansluit.

De beschrijving door 'vdE' is opnieuw adequaat. Als aanvulling kan nog gesteld worden dat de realisering van de orgeltribune, eind 19de eeuw, te dateren is in 1893, zoals een datering met naam laat zien die is aangebracht op het orgel. Het orgel is immers gebouwd door de Gebroeders Franssen uit Roermond, zodat de naam Kemps die van de weldoener zal zijn die het orgel, dat een harmonium verving, bekostigd zal hebben. De naam komt ook voor in de steen die is geplaatst in de tuinmuur, op de plaats waar een doorgang is gemaakt naar het buitenterrein waarop de huishoudschool stond. Daar gaat het om Soeur Angelina Kemps, zeer wel mogelijk familie van degene achter de aanschaf van het orgel.

Waar 'vdE' de zichtbare bouwsporen vermeldt in de kapel zelf kan nog aangevuld worden dat op zolder, dus aan de bovenzijde van de kap, die wijziging ook goed is te zien. Daar is een oorspronkelijke ankerbalk weggezaagd en vervangen door een trekstang. De noodzaak daartoe werd ingegeven door de hoge plaatsing van het orgel.

Bij de overige spanten loopt het jukbeen richting buitengevel, landt op een pseudoblokkeel en wordt afgeschoord op een stijl aan de binnenkant van de muren. In de kapel zijn die stijlen weggewerkt in de pilasters.

Dat laat onverlet dat de constructie ter plekke van het huidige oxaal van begin af aan anders was, met wel een gelijkaardig gewelf.

Rest nog de herplaatste gedenksteen uit 1864 in de oostelijke topgevel van de kapelvleugel. In combinatie met een hoog geplaatst halfrond raam doet dit vermoeden dat er tegen de kapel, in enigerlei richting, een aanbouw heeft gestaan die gesloopt is bij de realisering van de in het verlengde van de kapel liggende vleugel uit 1908. Het herplaatsen van de steen wordt ten overvloede geïllustreerd door de vooraf gemaakte maar iets te grote uitsparing voor de steen.

21. De kapel, die op de eerste verdieping ligt, van uit het zuiden gezien

22. Duidelijk is te zien hoe de gevel van de kapel is door gemetseld op de verhoogde gevel van het klooster. Door de verschillende baksteenformaten sluiten de lagen niet goed op elkaar aan

23. De noordgevel van de kapel met daarvoor de gang op de verdieping en een tweede lage aanbouw

24. De luidklok van het klooster, en dus met name voor het aankondigen van de diensten in de kapel staat op de nok van het klooster. Daar is de bekroning een gangbaar kruis

25. Op de uiteinden van het schilddak van de met leien gedekte kap van de kapel staat aan de ene kant een kruis met de lijdensattributen, het insigne van de kloosterorde.....

26. en aan de andere zijde een Maria-embleem, bestaande uit een verguld hart dat met een zwaard is doorboord en vergezeld gaat van twee lelies, die de maagdelijkheid van Maria benadrukken

27. In de zuidgevel is de bouw van de kapel geboekstaafd in een jaartalsteen

28. Een tweede steen, uit 1864, die verwijst naar een weldoener, zit nu in de kopse gevel van de kapel, maar is herplaatst

29. Het koor van de kapel met zijn sobere beschildering die sterk afwijkt van de uitbundige uitmonstering die lange tijd het beeld bepaalde. Deze beschildering is wel veel meer in overeenstemming met de bouwtijd en het karakter van de in die tijd gebouwde kerken en kapellen

30. Een sfeerbeeld dat de kwaliteit van de ruimte onderstreept

31. Doordat de ramen slechts bestaan uit getint glas, en niet uit gebrandschilderd glas, wordt het licht gefilterd en houdt het gebouw zijn lichte karakter

32. In de gewelven tekent zich de opbouw van het stucwerk af

33. De ramen zijn strak en functioneel

34. Het oxaal van het orgel....

35.met zijn detaillering.....

36.die zeer eclectisch is.....

37.maar wel een zeer rijk beeld oplevert

38. De steen in de muur achter in de tuin, met de vermelding van Soeur Mère Kemps heeft een directe relatie met de schenker van het orgel

39. De kapconstructie van de kapel bestaat uit industrieel verwerkt naaldhout. In de diepte, bij de aansluiting op de muur, is de afgezaagde moerbalk te zien ten gevolge van de plaatsing van het orgel

40. De kap is voor een groot deel opgebouwd door tegen elkaar gezette balken die met bouten zijn verbonden

41. De grote kruislings aangebrachte balken zorgen voor de stabiliteit

42. De nok wordt gevormd door in schaarspanten verwerkte jukbenen

43. Ook daar weer bouten ter bevestiging

44. De gang aan de noordkant maakt de oorspronkelijke buitenmuur van de kapel onzichtbaar

de schoolgebouwen aan de noordkant, 1881

Dit bouwdeel werd oorspronkelijk gebouwd als school, op de begane grond, en kloostercellen op de verdieping. Voor de ontwikkelingsgeschiedenis kan, opnieuw, verwezen worden naar het rapport 'vdE', en de publicatie 'Nazareth 150 jaar in Gemert'. Op basis van 'vdE' kan geconstateerd worden dat alleen de massa nog van belang is. Zowel aan de indeling van de gevels als aan het interieur is veel gewijzigd. Wel is de kapruimte met de authentieke constructie nog een goede indicator voor de bouwtijd.

de aansluitende schoolgebouwen

Ook hier is de beschrijving van de bestaande situatie door 'vdE' afdoende. Wel zijn er enkele opmerkingen te maken ten aanzien van de ontwikkeling van dit meervoudige bouwdeel.

Nadat de relatief rijk uitgevoerde school in 1914 werd gebouwd bleek in 1929 dat er behoefte was aan meer ruimte. Er volgde bijgevolg een verdere uitbreiding waarbij de tegen de oostgevel staande toiletten uit 1914 werden gesloopt en vervangen door een eenlaagse aanbouw. Een opmerkelijk verschil doet zich voor in het materiaalgebruik: waar bij het gebouw uit 1914 nog sprake is van horizontale banden in zandsteen zijn die bij de uitbreiding qua vorm weliswaar doorgezet maar bestaan die uit cementstuc dat in een zandsteenkleur is geschilderd. Daardoor ontstond wel een architectonische eenheid.

De verdere uitbreiding van de aanbouw door er in 1933 een verdieping op te zetten, inclusief een kap, ging niet ten koste van de aanbouw uit 1929. Die is bewaard gebleven, zoals in minieme verschillen in de uitvoering blijkt.

Een belangwekkend detail aan de hele vleugel is het in de risaliserend uitgevoerde entree aanwezige hijsluik met takelinstallatie. Gelet op de functie als school lijkt dat wat wonderlijk.

Wellicht werd de zolder gebruikt voor de opslag van goederen als meubilair, eventueel ook van de inwonende kostscholieren.

De toiletten aan de oostzijde waren aanvankelijk open omdat ze op die manier beter toegankelijk en overzichtelijk waren als ze gebruikt werden tijdens de speeltijd. Bovendien was zo een schuilplek geschapen bij regenweer. Het speelplein sluit direct aan op het schoolgebouw.

45. De binnenplaatszijde van de school uit 1881. Omdat die direct uitkwam op de open ruimte bij het klooster werd er een inmiddels weer verdwenen muur gebouwd, haaks op de kloostervleugel

46. De deur naar de speelplaats is secundair, zoals blijkt uit het gewijzigde metselwerk boven de opening, maar ook uit de vormgeving van de omlijsting, die rond 1950 is gerealiseerd. De omlijsting komt exact overeen met de buitendeur in de achtergevel van het Borretgedeelte van het klooster

47. De licht ondergedimensioneerde kap is uit de bouwtijd

48. De uitbreiding met een nieuw schoolgebouw in 1914 is zeer rijk van materiaal en detaillering. Opmerkelijk is het in de risaliserende entree opgenomen hijsluik

49. De achterzijde van het gebouw uit 1914

50. De verdere uitbreiding uit 1929, en 1931, wat de verdieping betreft

51. Daarbij zijn de materialen van minder allure dan bij de bouw uit 1914, zoals links en rechts van de regenpijp is te zien

52. De achterzijde.....

53.en de losse aanbouw daar
weer tegen aan

54. De tuinkant van deze vleugel

55. De speelplaats is afgescheiden van de tuin van het klooster, en ligt naast en achter de school

56. De muur is met oog voor detail opgetrokken.....

57.maar is aan de noordkant gesloopt

de rectorswoning

Dit gebouw doet in meerdere opzichten enigszins anachronistisch aan. Op de eerste plaats door de ligging, pal aan de straat. Dat is een logische positie in het aloude straatbeeld, in tegenstelling tot het huis Borret, dat terugligt t.a.v. de rooilijn. Ook de vorm en de gebruikte baksteen zouden op het eerste oog een datering in de 18de eeuw rechtvaardigen. In tegenstelling tot de andere bouwdelen uit de tijd na de vestiging van het klooster, waar gebruik is gemaakt van een dure handvormsteen is hier een veldovensteen toegepast.

De combinatie met de ernaast gelegen muur, die bestaat uit hergebruikt materiaal maar er daardoor veel ouder uit ziet, wekt de suggestie dat het gebouw er dus al langer stond. Toch komt het niet voor op de kadastertekening uit 1818 en later.

Bovendien staat het aantoonbaar tegen de opgehoogde zijgevel van het huis Borret, waar de linker zijgevel aan de straat is doorgemetseld op de topgevel van het huis Borret. De uit de archieven komende stichting in 1881 moet dan ook als zeker aangenomen worden.

Een verklaring voor de 'ouderwetse' baksteen ligt mogelijk in hergebruik van baksteen uit een sloop. Het zo verkregen wat armoedige aanzien is vervolgens weer opgewarderd door de

binderseind 1939

voor- en linker zijgevel te bepleisteren, net als de eerste 30 centimeter om de hoek rechts. Portlandcement was toen net in de handel, dus betoonde men zich door het gebruik ervan weer heel modern. Of de gevel van het huis Borret toen meteen ook is gepleisterd is onduidelijk maar ligt wel voor de hand.

Voor het overige is de omschrijving van 'vdE' geheel toereikend.

Overigens heeft het pand een moderne aanbouw aan de achterkant die het beeld van zowel het huis zelf als het geheel van het kloostercomplex negatief beïnvloedt, c.q. de leesbaarheid van het geheel in de weg staat.

Een interessant stedenbouwkundig gegeven dat op oude(re) foto's is te zien is de muur die links van de rectorswoning het voorterrein van het klooster afscheidde van de straat. Dat moet in functie van het slotklooster gezien worden. Omdat die muur betrekkelijk laag was stond er tussen de muur en de straat een rij lindes, ook voor de rectorswoning. Daarmee werd extra afzondering bewerkstelligd.

58. De mede door de plaatsing in de straatwand licht archaisch aandoende rectorswoning uit 1881

59. Ook de tuinmuur draagt bij aan dat beeld. Erachter is de moderne aanbouw te zien, maar ook de ongepleisterde zijgevel van de woning. Aan de kant van het klooster is die bepleistering er wel, vanwege de status en het aanzien van de gevel, en om aan te sluiten aan de eveneens gepleisterde voorgevel van het Borretgedeelte van het klooster

60. De tuinmuur is in 1901 ingekort en bij de boerderij voorzien van een poortje

61. De rechterachterhoek van het pand schetst een beeld van ouder metselwerk door de handvormsteen

washuis en bakkerij, annex wasdrogerij

Uit de beschrijving van 'vdE' blijkt de complexe totstandkoming van dit bouwdeel, waarbij in de laatste fase, in 1975, alsnog een schilddak op het pand werd gezet. Dat gebeurde wel op enige afstand van de kapel, zodat een deel van het oorspronkelijke platte dak bewaard bleef. Het gebouw laat bij uitstek de sterke aanpassingen zien die het hele klooster in de jaren 70 van de 20ste eeuw onderging. Strikt functioneel allemaal, en in volledige overeenstemming met de snelle veranderingen waaraan ook een gesloten kloostergemeenschap onderhevig was. Overigens zijn de verbouwingen doorgevoerd zonder dat de vele in het complex aangebrachte jaartalstenen verloren gingen.

Merkwaardig is wel de steen in de zuidgevel van dit bouwdeel, die immers het jaartal 1851 laat zien. 'vdE' beschrijft de losse bouwdelen die vooraf gingen aan de huidige vormgeving van het geheel, maar daar zitten geen elementen uit 1851 bij. De kapel is van 5 jaar later en staat tegen het huis Borret. Het lijkt dus aannemelijk dat de steen losgeraakt is uit zijn context, i.c. de uitbreiding uit 1851 links van het huis Borret, en hier herplaatst is. Enige relatie tot het bestaande gebouw is er dan ook niet.

De steen in de noordgevel hoort wel bij dit gebouw.

62. Het washuis annex -drogerij en bakkerij heeft tal van verbouwingen ondergaan, tot en met het plaatsen van een schilddak in 1975

63. In de gevel is een jaartalsteen herplaatst uit 1851 die daarmee veel ouder is dan het gebouw, dat in 1908 gebouwd is. Waar de steen oorspronkelijk zat is niet bekend

64. Het gebouw richting klooster gezien.....

65.en van uit de tuin waar de aansluiting op de kapel is te zien, en het beeld verstoord wordt door de plaatsing van noodlokalen

de boerderij

De boerderij die in 1901 gebouwd werd en in 1933 van functie veranderde valt inmiddels buiten het bestek van de nieuwe plannen omdat die in de tussentijd, sinds het rapport van 'vdE' uit 2000 is getransformeerd tot woningen. Daarbij zijn de hoofd-massa met de uitgesproken zuidelijke topgevel en de sobere noordgevel bewaard gebleven, terwijl de invulling van de voor-gevel historiserend is uitgevoerd.

Daardoor is van de voormalige boerderij, noch van de winkels die er daarna gevestigd waren iets afleesbaar.

De afgrenzing aan de achterzijde heeft het geheel ook losge-maakt van het buitenterrein van het klooster.

het buitenterrein

Wat rest is het buitenterrein, dat bestaat uit de diverse speel-plaatsen van de school alsmede de tuin van het klooster.

Gegeven het feit dat het klooster de status van slot had hield dat in dat ook de vrije buitenruimte, die onder meer gebruikt werd om te wandelen en te rusten eveneens afgesloten was van de buitenwereld.

De al snel na de stichting van het klooster door de zusters opge-nomen onderwijstaak maakte het noodzakelijk dat van de beperkte ruimte direct achter het klooster een deel werd afge-zonderd als speelplaats. Aanvankelijk vond dat zijn plek achter de nieuwbouw uit 1851, op de plaats van vroegere bebouwing bij het huis Borret en gesloopte opstallen op de locatie van de vleugel uit 1851. Ook na de bouw van de nieuwe school in 1881 bleef die ruimte beschikbaar voor de school, gescheiden van het stuk bij het kloostergedeelte door een muur. Die situatie is door 'vdE' beschreven, inclusief de bij de scheidingsmuur behorende opstallen.

Veel daarvan is bij de bouw van washuis en bakkerij al gesloopt, de rest verdween grotendeels tijdens de campagne van 1975. Tegen de uitbreiding van de schoolgebouwen uit 1914 staat aan de zuidzijde wel nog een restant van buitentoiletten, terwijl anderzijds op het bij het klooster aansluitende terrein enkele vrij recent toegevoegde eenheden staan die echter geen relatie hebben met het vroegere klooster.

Met de aangebouwde gang tegen de kapel, die wel uit de kloostertijd stamt, vormen ze een vertroebeling van het gebouwde beeld.

Vanuit de hierboven beschreven buitenruimte is de tuin zichtbaar. De vormgeving daarvan, gekoppeld aan de leeftijd van de gemiddelde boom, maakt duidelijk dat die het resultaat is van een ingreep in de jaren 50 van de 20ste eeuw.

Daaraan vooraf gaat uiteraard het ommuren van het terrein. De afsluiting bestaat uit in ettelijke stadia opgetrokken muren, deels na vervanging van ouder muurwerk. Aan de noordkant ontbreekt een stuk waardoor het achterterrein van de panden en winkels aan de Kapelaanstraat zichtbaar is. Voor het overige is de muur intact.

In de zuidoosthoek is een toegang gerealiseerd vanaf het terrein waar voorheen de huishoudschool lag, bij de achteringang van een lagere school. Op het terrein van die laatste is een interessant stuk van de ommuring te zien, dat doorloopt tot vrijwel aan het Binderseind. Dit is meteen ook het oudst bewaarde gedeelte.

De muur aan de oostkant is eind 19de eeuws, met daarin een deur die in 1900 secundair is aangebracht om zo de zusters die lesgaven aan de huishoudschool te voorzien van een directe route vanuit het klooster.

De al eerder genoemde muur aan de noordkant is grotendeels gerenoveerd of zelfs herbouwd in de loop van de 20ste eeuw. Een aparte speelplaats ligt aan de noordkant van de schooluitbreiding van 1914, waarmee meteen de druk in termen van levendigheid en ontbreken van stilte op het slot afnam. Ook daar is de muur aan de noordkant verdwenen.

Binnen het oorspronkelijk afgesloten terrein hebben zich diverse functies ontwikkeld. Zeker in de tijd dat er nog geen boerderij aan het klooster was verbonden zal een groot deel van de groente- en fruitvoorziening afkomstig zijn geweest van dit eigen terrein. Ook na het opheffen van de boerderij is er nog op wisselende plekken op het terrein een moestuin geweest. Die maakte uiteindelijk maar een gering deel uit van het totaal. Het belangrijkste, eveneens meermalen verplaatste, onderdeel is het kerkhof. Bij de laatste verhuizing van de graven is een omsloten hof gemaakt waarbij enkele oudere elementen zijn hergebruikt, zoals met name de versiering van de pilasters van het hek. Het bijbehorende lijkenhuisje is aan de hand van de vormgeving en de gebruikte materialen niet exact te dateren maar laat aan de binnenzijde een balk zien met daarop een geschilderde tekst en het jaartal 1926, het jubeljaar van paus Pius XI. Of dat ook de stichting van het huisje aangeeft is niet geheel zeker.

Het kerkhof is exemplarisch te noemen voor een kloosterkerkhof: gelijke kruisen, een bescheiden aanduiding van de naam en het geboorte- en sterfjaar van de geproteste zuster, en een calvaire met treur-es, omzoomd met een hekwerk. Het is daarmee rijker dan het kerkhof bij het kasteel.

66. Het klassieke beeld van het kerkhof

67. De pilasters zijn voorzien van doodsoppen als ultieme memoriestukken

68. De ritmische geleding van de kruisen, met telkens twee namen van daar (her-)begraven nonnen, geeft het kerkhof allure

69. De calvaire met de treures vol doet volledig aan het stereotiepe beeld van een kerkhof

70. Het ijkenhuisje

de lourdesgrot

Een ander religieus monument is de Lourdesgrot. Nadat Maria in 1858 aan Bernadette Soubirous was verschenen ontstond er in een snel tempo een enorme Mariaverering, ook in Nederland.

Dat had veel te maken met het herstel van de kerkelijke hiërarchie in 1854, en het feit dat de verering van Maria bij uitstek een katholieke aangelegenheid was, en zij daarmee een aanspreekpunt vormde voor de gelovigen.

In het vierde kwart van de 19de eeuw ontstond het fenomeen van de Lourdesgrot, waarvoor massaal sintels uit de ijzerfabricage of gesinterde bakstenen uit de ovens werden gebruikt om zo een rotsachtig aanzien te scheppen. De grot in Gemert is exoptoneel door de ingewikkelde vorm met een soort retraite aan de binnenzijde achter de beeldnis.

Een boeiend gegeven is trouwens het huidige intensieve gebruik van de plek door de tijdelijke gebruikers van een deel van het klooster, de bij uitstek Mariavererende Polen. Zij hebben de geest van de plek opgepakt.

71. De Lourdesgrot is zeer klassiek maar ook buitengewoon door de omvang en de vormgeving. Bovendien is de nis waar kaarsen gebrand worden opnieuw functioneel, in directe relatie tot Poolse bewoners van een deel van het complex

72. De achterzijde met her en der openingen die het binnenste achter de beeldnis van licht voorzien

73. Links naast de beeldnis voert een slakkehuisachtige gang tot achter de nis: een retraitsmogelijkheid

74. Door het gebruik van sintels is er een goedgelijkend rotsachtig geheel ontstaan

de tuin

Verder heeft de tuin enkele vrij recente rustplekken met lage hagen en zitmogelijkheden, terwijl de feitelijke structuur bepaald wordt door een kastanjelaan die weliswaar nog vrij jong is maar wel bepalend. Hij markeert ook de route vanuit het klooster naar de voormalige extramurale huishoudschool.

75. De buitenentree naar de tuin, rechts van de voormalige boerderij, die links in beeld ligt. Centraal op de achtergrond de kapel

76. Een blik in de tuin langs het washuis.....

77.en langs de Lourdesgrot

78. Van uit de tuin richting klooster blijkt de maat van de tuin.....

79.net als van bij de achtermuur. In het midden is de kastanjelaan te zien die haaks op het klooster loopt en de doorgangsweg markeert naar de vroegere uitgang aan de achterkant, richting huishoudschool

80. De plaatsing van de speeltuinmuur, haaks op de oude ommuring van de kloostertuin, laat goed zien dat deze plek secundair is afgescheiden van een groter geheel. De muur die naar rechts loopt is deels gesloopt

81. De muur die het terrein aan de achterkant afsluit.....

82.met daarin de deur naar de vroegere huishoudschool, en de jaartalsteen 1900 van Sr Mr. Kemps

83. Dezelfde muur aan de buitenkant.....

84.en langs de speelplaats van de lagere school. Dit deel van de muur is het oudste bewaarde stuk. Rechts is een ingang voor wandelaars gemaakt

85. Terug in de tuin met zicht voor het kerkhof langs richting de bebouwing aan de Kapelaanstraat, met o.m. het parkeerterrein van de winkels daar. De muur die de tuin afsloot is deels gesloopt, waardoor het vrije doorzicht is ontstaan en de beslotenheid van de tuin is doorbroken.

86. De oudste muur aan de binnenkant

87. Een van de omsloten plekjes langs de muur.....

88.met een zitje

89. Een totaalbeeld van de tuin met deels oudere bomen....

90.en tot slot nog een beeld van de kastanjelaan

conclusie

Het klooster van de Franciscanessen in Gemert staat model voor tal van vergelijkbare instellingen, waarbij een vestiging tot stand kwam op basis van meer of minder toevallige omstandigheden. In dit geval ging er de komst van de zusters aan vooraf naar Oirschot, als uitvloeisel van politieke verwickelingen in het Europa van 1870 en daarna. Met name de cultuurpolitiek in Duitsland speelde een grote rol, evenals de troebele tijden in het Frankrijk van na de Commune-opstand.

Snelgroeiende kloostergemeenschappen stichtten vervolgens vanuit moederhuizen in heel Brabant en Limburg tal van filialen. Daarvoor werd heel vaak een bestaand gebouw gekozen, al dan niet nadat dat geschonken was aan de orde. In Gemert werd het huis Borret aangekocht, niet door de orde zelf maar door begunstigers, die ook verder in de ontwikkeling van het klooster en zijn gebouwen een grote rol zouden blijven spelen. De uitzonderlijke hoeveelheid jaartalstenen die het klooster heeft zijn daar een prachtige illustratie van. Er zijn weinig kloosters die zo uitbundig in steen gedocumenteerd zijn.

De ligging midden in het dorp lijkt strijdig met de notie van een slotklooster, maar wordt weer verklaarbaar door met name de onderwijstaak die men op zich nam.

Door de relatief grote tuin, die bij uitstek een stiltegebied diende te zijn en dat oorspronkelijk, bij ontstentenis van verkeerslawai ook was, ontstond een groene long midden in het dorp. De Riep die vrij langs het gebied stroomde droeg uiteraard bij aan het groene karakter.

Het kloostercomplex zelf vertegenwoordigt in royale mate functies die hoorden bij een dergelijke orde, die enerzijds strikt contemplatief leefde en anderzijds de wereld in huis haalde door onderwijs te geven.

Verder tekent zich een hoge mate van autarkie af, die eveneens kenmerkend is voor dit soort kloosters. Met de rectorswoning erbij, en later de boerderij, is zo een fraaie optelsom van elementen ontstaan. Hoewel de meeste gebouwen door hun gebruik en de manier waarop met die gebouwen werd omgegaan c.q. rigoureus werden verbouwd veel aan specifieke historische waarde hebben ingeboet, is het complex, inclusief de buitenruimte toch een toonaangevend voorbeeld van een klooster in een dorp. Het complex is een samenhangende optelsom van de hierboven beschreven onderdelen.

Een dergelijk complex vergt uiteraard wel de nodige extra inspanning om er een passende bestemming voor te vinden. Dat daarbij het meest pregnante onderdeel, de kapel, maatgevend kan of zal zijn is een gegeven.

Aan deze rapportage zijn foto's toegevoegd die de aanvullingen en verbeteringen illustreren. Ter wille van de helderheid, en omdat deze rapportage 'vdE' slechts becommentarieerd is gekozen voor een zo eenvoudig mogelijke opzet. Daardoor hoeven er bij de planbeoordeling geen twee lijvige rapporten met elkaar vergeleken te worden. Dat was ook het uitgangspunt.

bronnen

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: Monumentenregister

Kadaster: oerkadasterkaart, 1811-1832

actuele situatie

Johan van den Eijnden: Bouwhistorische verkenning Klooster Nazareth; Geertruidenberg, 2000

Gedenkboekje 150 jaar klooster Nazareth; Gemert, 1998

Gesprekken met verschillende inwoners van Gemert en met pas-santen c.q. gebruikers van tuin en gebouw

Visitatie ter plekke

colofon

object:	Klooster Nazareth, Gemert
onderwerp:	Cultuurhistorische verkenning als actualisering van de BHV uit 2000
opdrachtgever:	Gemeentebestuur van Gemert-Bakel
datum:	dec. 2011 – jan. 2012
tekst en actuele foto's:	Coen Eggen
vormgeving rapport:	bureau paul smeets bno geulle

© Coen Eggen | Bouwhistorie | Cultuurhistorie | Cultuureducatie
Kelmonderstraat 51, 6191 RD Kelmond-Beek
06 - 29 53 33 62

